
STATLIG KONTROLL OCH HISTORISK KUNSKAP

Gångna tiders statliga övervakning är oundgänglig för historieforskningen, enligt historikerna **Johanna Wassholm** och **Mats Wickström**. De senaste femtio åren har historieforskningen bytt perspektiv, något som möjliggör att läsa gammalt material på ett nytt sätt. Och vad händer när sekretessbelagt material öppnas upp?

Text: Johanna Wassholm och Mats Wickström

Statsmakter har genom tiderna haft ett intresse av att nitiskt kartlägga, statistikföra och registrera befolkningen inom sina gränser. Ur den enskilda undersätens, medborgarens eller utlänningens perspektiv har det statliga kontrollbehovet i vissa fall varit en faktor som begränsat den individuella friheten, men till historikerna har den statliga kontrollen efterlämnat ett omfattande källmaterial som ger oss tillgång till mångsidiga uppgifter om det förflutna. Källor som statliga förvaltningsapparater producerat har teoretiskt och metodologiskt präglat historievetenskapen och utgör den empiriska grunden för de flesta av dess många deldiscipliner.

Maktens minne

”Vid den tiden utfärdade kejsar Augustus en förordning om att hela världen skulle skattskrivas.” Om den romerska folkregistreringen som enligt julevangeliet gjordes vid tiden för Jesus födelse hade bevarats för eftervärlden är det möjligt att historiker hade hittat spår av Josefs familj i längderna. Även om endast en bråkdel av de handlingar den romerska statsmakten samlade i bland annat statsarkivet *Tabularium* (*tabula*, tavla, urkund) har överlevt in i modern tid, är en betydande del av den kunskap vi idag besitter om livet i Romarriket indirekt en produkt av den romerska statsmaktens behov av att kontrollera folket. Statliga verksamheter som befolkningsräkningar bör förstås utifrån att statens makt delvis bygger på tillgång till information; den som har kunskap om vilka som bor i riket, var de bor och vad de sysselsätter sig med, besitter också de bästa möjligheterna att till exempel maximera skatteindrivningen och skriva ut folk för militärtjänst. Statliga arkiv är produkter av statens maktanspråk, och i egenskap av ”maktens minne” viktiga källor för historiker som vill beskriva maktens väsen i det förflutna.

I det svenska riket där kyrkan genom reformationen knöts till statsmakten, kom den lutherska kyrkan att under tidigmodern tid överta ansvaret för folkbokföringen för statens del. Kyrkobokföringen som omfattar längder över döpta, vigda, begravda samt register över in- och utflyttade ger oss tillgång till kunskap om livslängd, familjestruktur, namnskick, språkförhållanden samt mobilitets- och giftermålsmonster. De civila myndigheterna i sin tur höll reda på juridiska och ekonomiska förhållanden och ger kunskap om hushållens och skördarnas storlek, ägandeförhållanden och handel. Källmaterialet är ofta statistiskt till sin karaktär, men utgör samtidigt i sig en historisk kvarleva som även kan ge svar på frågor av kvalitativ art, till exempel på

En betydande del av den kunskap vi idag besitter om livet i Romarriket är indirekt en produkt av den romerska statsmaktens behov av att kontrollera folket.

frågan hur förhållandet mellan stat och folk har sett ut under olika tider. Den svenska statens – liksom dess historiska avkomma den finska statens – ofta osynliga men ständigt pågående registrerings- och kartläggningsnärvaro i människors liv kan därmed ses som en transgenerationell anknytningsprocess till statsmakten. En persons existens och betydelsefulla handlingar som giftermål och gårdsköp bekräftades i sista hand av folkbokföringen och jordeboken.

Statsmaktens arkiv och register uppkom för att effektivisera förvaltningen, men när historieskrivningen under 1800-talet förvandlades till en vetenskap och historikernas

roll knöts till nationsbygget, kom de statliga källorna att få en utvidgad betydelse. För att stöda den vetenskapliga historieskrivningen, vars referensram var att skapa ett förflutet för nationen utifrån en källkritisk granskning av statliga primärkällor, var det viktigt att dessa primärkällor gjordes så tillgängliga som möjligt. Historievetenskapens betydelse som nationell vetenskap blev synlig genom byggandet av ståtliga stats- och nationalarkiv, vilka utöver statsmaktens administrativa minne även skulle bevara det kulturella minnet, och vilka symboliskt kom att representera ett skafferi för "nationens minne". Arkivet blev den institution som skulle leverera råmaterial åt historikerna, som med sina källkritiska verktyg formade materialet till en berättelse om det förflutna som folket kunde identifiera sig med. Det moderna arkivväsendet och historikeryrket som profession utvecklades parallellt i ömsesidig växelverkan, i nationalstatens tjänst, och den statliga och politiska historien förblev fram till 1960-talet den förnämsta av historiediscipliner.

Skillnader och marginaler

Med den "socialhistoriska vändningen" på 1960-talet började en yngre generation historiker ifrågasätta den politiska historiens dominans. Man blev intresserad av att ställa nya typer av frågor till de källor i vilka statsmakten detaljerat hade räknat, taxerat och statistikfört befolkningen. Inspirerade av samhällsvetenskapens metoder använde histori-

Arkivet blev den institution som skulle leverera råmaterial åt historikerna, som med sina källkritiska verktyg formade materialet till en berättelse om det förflutna som folket kunde identifiera sig med.

kerna materialet för att lyfta fram samhälleliga skillnader inom länder snarare än det folket hade gemensamt. Denna "historia underifrån" hade ideologiska och identitetspolitiska undertoner och syftade till att grupper som inte hade tillhört den politiska eliten och därmed hamnat utanför den politiska historieskrivningens ramar – till exempel arbetare, kvinnor och etniska och språkliga minoriteter – skulle ha rätt till sin egen historia.

Samtidigt blev man medveten om att olika myndigheters arkiv och register, inte minst rätts- och vårdväsendets, var restprodukter av den ökade disciplinering av medborgarna som karaktäriserat den moderna statens framväxt. Arkiven och registren erbjöd en kunskapskälla för historiker som under 1980-talet, inspirerade av **Michel Foucault**,

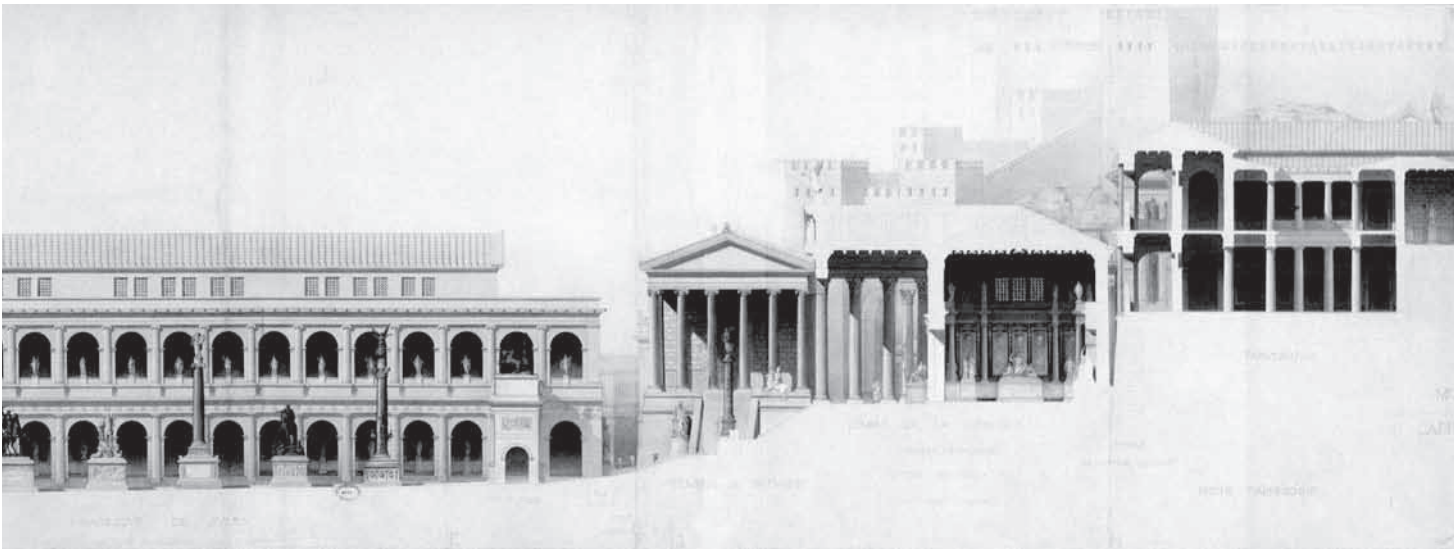
intresserade sig för frågor kring makt och kontroll. Där domstols-, fängelse- och sjukhusarkiv tidigare använts som berättande socialhistoriska källor, blev de nu viktiga källor för historiker som ville närma sig maktens väsen och analysera de mekanismer med hjälp av vilka staten utövade kontroll över befolkningen.

Frågor kring statlig övervakning och disciplinering bidrog också till att öka intresset för marginaliserade grupper i samhället; kriminella, mentalt och fysiskt sjuka, sexuella minoriteter etcetera. Arkiv som bildats enkom för att statsapparaten har upplevt ett behov av att identifiera specifika grupper som "problematiska" är användbara för historiker som kritiskt vill granska hur exempelvis välfärdsstatens sociala ingenjörskap i olika sammanhang gjort kategoriseringar som förpassat vissa människor till samhällets marginal. Ju mer problematisk en grupp, desto mer källmaterial finns i regel att tillgå, vilket leder in i en rundgång som delvis reproducerar maktens fixeringar i det förflutna. I detta sammanhang kan arkiven ses som den lagbundna och demokratiska statens syndaavlagring.

Den totalitära staten

Stater – demokratiska som totalitära – producerar också källmaterial som till själva sin karaktär är avsedda att vara hemligstämplade. Underrättelse- och säkerhetstjänster utgör en del av statsapparaten, och särskilt för totalitära regimer är en central funktion i denna typ av verksamhet att övervaka och eliminera politiskt motstånd inom landet. Hemliga poliser utvecklar intrikata system för att övervaka medborgarna, system som i många fall omfattar ett nätverk av informanter och angivare som förser makthavarna med information. Det material som övervakningsverksamheten producerar hotar den enskilde medborgarens rättssäkerhet och är därmed potentiellt komprometterande för regimen, varför det inte är ovanligt att totalitära regimer som fallit försöker förstöra material som hade kunnat användas som bevis för brott som regimen begått. Ett känt exempel på detta är den östtyska statliga polisen Stasi, som efter Berlinmurens fall 1989 försökte förstöra så mycket som möjligt av registren över ett av historiens mest omfattande övervaknings- och angivarsystem.

Tidigare sekretessbelagda arkiv som historikern får tillgång till ger oss kunskap om statlig kontroll och övervakning. För historikern kan en totalitär stats plötsliga fall öppna upp ett veritabelt guldfält – den som först hinner inmuta ett spännande arkiv kan bygga hela sin karriär på dess nyttjande. Liknande möjligheter kan även öppnas upp för en tålmodig historiker som intresserar sig för sekretessbelagt material som demokratiska stater producerar. Eftersom en del hemligstämpelat material blir fritt tillgängligt efter ett visst antal år gäller det att hålla koll på tiden. Hösten 2014 publicerades till exempel namnen på ett fyrtiotal finländare som under åren 1972–1984 hade haft kontakter med Sovjetunionens hemliga polis KGB, efter att materialet blivit tillgängligt i *Churchill Archive Center* i Cambridge. De flesta av dessa namn var inte kända sedan förut.

Avslöjandet av agenter och angivare kan vara traumatiskt eller katharsiskt för såväl förövare som offer.

När uppgifter som tidigare varit hemligstämplade publiceras är det självklart potentiellt brännbart stoff. För den som har varit övervakad kan upplevelsen ha varit traumatisk – det är också möjligt att den som blivit övervakad får kännedom om detta först efter att en regim fallit. Avslöjandet av agenter och angivare kan vara traumatiskt eller katharsiskt för såväl förövare som offer. I Tyskland stiftades i ett tidigt skede efter återföreningen 1990 en lag som säkerställde medborgarnas rätt att ta del av sina personakter i Stasi-arkiven; man erkände allmänt att detta var viktigt för att den enskilde individen skulle kunna hantera upplevelsen och gå vidare i livet. Hur viktig tillgången till informationen anses vara symboliserar med all önskvärd tydlighet att över 1500 personer i Tyskland ännu idag är sysselsatta med det tålamodsprövande arbetet att för hand rekonstruera det som återstår av de register Stasi försökte förstöra. Förutom för den enskilda individen är en uppgörelse med det förflutna viktig även på ett samhällsplan. Detta antyder till exempel en lag som det ukrainska parlamentet godkände i april 2015, som fastställer att alla arkiv som berör KGB:s verksamhet i landet under sovjettiden ska öppnas. Lagens motiveras bland annat med att en "moralisk uppgörelse" med ett totalitärt förflutet är en förutsättning för att samhället ska kunna orientera sig framåt.

Johanna Wassholm och Mats Wickström är doktorer i historia, verksamma vid Åbo Akademi.